

Study the effect of Weakness of spirit on defensive readiness and its consequences from the perspective of the Holy Quran

Sharifi Abbas ^{1*}, Shahsanaee Mohammadreza², Rajae Azarkhavarani Zahra³

¹ Assistant Professor at Shahid Mahallati Higher Education Complex of Qom.

² Assistant Professor at Shahid Mahallati Higher Education Complex of Qom.

³ Master of Arts in Arabic Language and Literature, University of Isfahan, Iran.

Article information	ABSTRACT
Article type: Research Paper KEYWORDS: Social pathology, renunciation of jihad, Thomas Spriggans, desirable society. Received: 2024/11/02 Accepted: 2025/04/16 *Corresponding author: sharifi.abbas22@gmail.com How to cite this paper: Sharifi, A., Shahsanaee, M.R., Rajae Azarkhavarani, Z. (2025). Study the effect of Weakness of spirit on defensive readiness and its consequences from the perspective of the Holy Quran. Journal of culture and Islamic sciences. 9(5): 37-58.	One of the social harms in the realm of religious behavior is the avoidance of the commandment of jihad, which manifests in various forms against divine messengers. This descriptive-analytical research, employing a qualitative content analysis approach based on Thomas Spragens' theoretical framework, comprehensively examines and understands the avoidance of jihad, traces its underlying causes, explores solutions to overcome it, and outlines the ideal society from the Quranic perspective. The findings of this study indicate that, from a Quranic standpoint, the avoidance of jihad stems from multiple factors, some related to the internal structure of humans and others influenced by external elements. Internal factors include: Cognitive domain: Weak faith, lack of certainty in monotheism and the afterlife, ignorance, and ideological deviations. Attitudinal domain: Fear, materialism and worldly attachment, laziness stemming from weak faith, and lack of spiritual and combat readiness. External contributing factors include soft warfare, psychological operations by enemies, and the infiltration of foreign cultures. The primary solution to overcoming this harm is social and cultural reform corresponding to the underlying causes. In the cognitive domain, this involves strengthening faith in God and divine assistance and motivating individuals. In the practical domain, it entails modeling and cultural development through advocacy and enlightening the elites.
DOI: 10.22034/rjcis.2025.11833	

آسیب شناسی اجتماعی اعراض از جهاد از منظر قرآن کریم

عباس شریفی^{۱*}، محمدرضا شاه سنایی^۲، زهرا رجایی آذرخوارانی^۳

۱ و ۲- هیئت علمی مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی قم، ایران.

۳- کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، دانشگاه اصفهان، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی پژوهشی	از آسیب های اجتماعی در حوزه رفتار دینی، اعراض از حکم جهاد است که به صورت های مختلف در مقابل سفیران الهی بروز می نماید. این پژوهش توصیفی تحلیلی با رویکرد تحلیل محتوای کیفی و براساس چارچوب نظری توماس اسپریگنز، ضمن بررسی و درک جامع اعراض از جهاد، به ریشه یابی عوامل زمینه ساز، راه برون رفت از آن و ترسیم جامعه مطلوب از منظر قرآن پرداخته است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می دهد، در رهیافت قرآنی، اعراض از جهاد ریشه در عوامل متعددی دارد که برخی مربوط به ساختار درونی انسان و برخی متأثر از عوامل بیرونی است. عوامل مربوط به ساختار وجودی در حوزه بینشی: ضعف ایمان، عدم یقین به توحید و معاد، جهل، انحرافات عقیدتی و در حوزه گرایشی: ترس، نیازدگی و دنیاپرستی، تبلی ناشی از ضعف ایمان، عدم آمادگی روحی و توان رزمی می باشد. از عوامل زمینه ساز بیرون از ساختار وجود انسان می توان به جنگ نرم و عملیات روانی دشمن و نفوذ فرهنگ بیگانه اشاره کرد. راه اصلی برون رفت از این آسیب، فرهنگ سازی اجتماعی متناظر به عوامل زمینه ساز است که در حوزه معرفتی با تقویت ایمان به خدا و امدادهای الهی و برانگیختن انگیزه ها و در حوزه عمل با الگودهی و فرهنگ سازی به وسیله تبلیغ و بصیرت بخشی خواص حاصل می گردد. همچنین، زندگی با شرافت و عزتمند جامعه ایمانی در دنیا و رسیدن به فوز عظیم و سعادت ابدی در آخرت که همان حیات طیبه است، جامعه مطلوب و آرمانی مدنظر قرآن است.
واژگان کلیدی: آسیب شناسی اجتماعی، اعراض از جهاد، توماس اسپریگنز، جامعه مطلوب.	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۷	
* پست الکترونیکی نویسنده مسئول: sharifi.abbas22@gmail.com	
ارجاع: شریفی، ع.، شاه سنایی، م.ر.، رجایی آذرخوارانی، ز.، ۱۴۰۴، آسیب شناسی اجتماعی اعراض از جهاد از منظر قرآن کریم، پژوهش نامه فرهنگ و معارف دینی، ۵(۵)، ۳۷-۵۸.	

۱. مقدمه

مؤمنان واقعی در هر شریعتی افرادی‌اند که فرمایش‌های پیامبرشان را به دور از هوا و هوس بدانند و پیرو اوامر ایشان باشند و از دستورهایش بی‌چون و چرا در عمل به احکام شریعت، جنگ و صلح و همه امور و برنامه‌ها اطاعت نمایند (نساء: ۶۵). قرآن کریم ضمن خطاب به مؤمنان در اطاعت از امر رسول خدا برای جهاد، اعراض از آن را نشان از عدم تعقل دانسته است (انفال: ۲۰-۲۲). متأسفانه اعراض از جهاد، رفتاری است که در میان امت‌ها نسبت به پیامبران و رهبران الهی در طول تاریخ وجود داشته است. به عنوان نمونه، حضرت موسی (ع) بعد از نجات بنی اسرائیل از دست فرعونیان و عبور آنها از دریا، از طرف خداوند به آنها امر کرد که به ارض مقدسه وارد شوند (مائده: ۲۱) اما آنان با نهایت جسارت و به بهانه اینکه گروهی زورمند در آنجا زندگی می‌کنند، ورود خود را مشروط به بیرون رفتن آنان از آن سرزمین کردند (مائده: ۲۲) که در حقیقت با این شرط به رد گفتار حضرت موسی (ع) مبنی بر اعلام جهاد پرداختند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۵/۲۹۰).

برای امت حضرت محمد (ص) نیز آیاتی وجود دارد که به صورت مستقیم و غیرمستقیم به ملامت مسلمانانی که با وجود ایمان و اعتقاد به اصول شریعت اسلام، به دلایلی، در جهاد شرکت نکردند و از امر پیامبر خدا (ص) در این زمینه تخلف نمودند، می‌پردازد (انفال: ۲۶). به عنوان نمونه، در آیه ۹۵ سوره نساء خداوند متعال مجاهدان و قاعدان را مساوی ندانسته و با بالا بردن مقام مجاهدان و تفضیل آنها بر قاعدان و اجر عظیم برای مجاهدان به صورت غیرمستقیم و در آیه ۸۱ همین سوره با دستور به پیامبر (ص) مبنی بر روی گردانی از آنها و توکل بر خدا مستقیماً به ملامت آنها می‌پردازد. سپس به پیامبر (ص) امر می‌نماید تا با روی گردانی از این افراد و با توکل بر خدا و بدون توجه به کارشکنی‌های آنها تصمیم خود را گرفته و کارش را پیش ببرد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۵/۱۸).

اینجاست که لزوم درک صحیح مسلمانان از دستور جهاد و تبعیت از رهبر جامعه دینی در این زمینه را طلب می‌نماید و آسیب‌شناسی این موضوع به معنای شناسایی عوامل و راه برون‌رفت از آن را ضروری می‌سازد. براین اساس مسئله اصلی این پژوهش، آسیب‌شناسی رفتار اعراض جامعه ایمانی از حکم جهاد از منظر قرآن کریم است.

۲. پیشینه تحقیق

در جست‌وجوهای انجام گرفته مقالاتی وجود دارد که به صورت کلی به مباحث پیرامون جهاد پرداخته‌اند، از جمله آنها می‌توان به مقاله «جهاد؛ مقوله‌ای فرهنگی، اعتقادی در چارچوب سبک زندگی اسلامی» (۱۳۹۲) اشاره کرد. این اثر با بررسی آیات و گونه‌شناسی انواع جهاد، آن را مثابه راهبردی عام، مطلق و نرم‌افزاری در راستای تأسیس، تثبیت و تداوم سبک زندگی توحیدی با ایجاد تغییر در ماهیت انسان معرفی کرده است. مقاله دیگر «جهاد و اسارت از دیدگاه قرآن و اهل بیت (ع) انگیزه‌ها و اهداف» (۱۳۹۶) است. این پژوهش با بررسی آیات و روایات اهل بیت (ع) به بیان حکمت خاص جهاد و حتی اسیر کردن دشمن حربی پرداخته و آن را وسیله رفع موانع رشد انسان‌ها و فرصت یافتن اسیر برای سیر در فضای جامعه انسانی جهت آشنایی دشمن با معارف و قوانین اسلامی دانسته است. مقاله دیگر «بررسی تطبیقی نص گرای ظاهری، تکفیر و جهاد در اندیشه سیاسی خوارج» (۱۴۰۲) است.

تمام تلاش نگارنده در این پژوهش، اثبات نقاط اشتراک بین خوارج صدر اسلام و سلفیون معاصر در حوزه‌های مختلف از جمله جهاد است و مهم‌ترین ویژگی این دو گروه را ظاهرگرایی در نص، تکفیر مسلمانان و افراط‌گرایی در ترور و جهاد معرفی می‌نماید. در هیچ کدام از تحقیقات انجام گرفته پژوهش مستقلی که به صورت خاص به ریشه‌یابی و شناسایی عوامل اعراض از جهاد و راه‌های برون‌رفت از آن و بازسازی جامعه مطلوب پرداخته باشد، وجود ندارد.

۳. چارچوب نظری: روش‌شناسی اسپریگنز

آسیب، ظهور عیب و نقص و خروج از وضع طبیعی و پیدایش تباهی است (سید باقری، ۱۳۹۹: ۱۲۳) و آسیب‌شناسی به مشاهده عوارض بیماری، تکاپو برای یافتن ریشه‌ها، تشخیص و درمان بیماری‌ها گفته می‌شود (مساواتی آذر، ۱۳۸۱: ۳). بنابراین، آسیب‌شناسی اجتماعی، مطالعه خاستگاه اختلال‌ها، بی‌نظمی‌ها و نابسامانی‌های اجتماعی است که اگر در جامعه هنجارها مراعات نشود، کج‌روی پدید می‌آید و رفتار آسیب می‌بیند (مدنی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۶۴).

آنچه در این پژوهش بنیادی دارای اهمیت است، فهم آسیب اعراض از جهاد و حرکت از وضع نامطلوب به مطلوب در مسیر تربیت قرآنی است. این حرکت باید در یک چارچوب و قالبی ارائه گردد. اسپریگنز از جمله نظریه‌پردازانی است که با بهره‌گیری از روش‌های تاریخی، فلسفی و انسان‌شناسی چارچوب‌هایی نظری، فلسفی، منطقی و کاربردی ارائه می‌دهد (حقیقت و حجازی، ۱۳۸۹: ۱۸۸). در یک نگرش کلی، براساس نظریه اسپریگنز آسیب‌های اجتماعی را می‌توان در چهار مرحله مورد شناسایی قرار داد:

مرحله اول: مشاهده آسیب و تلاش برای درک تصویری جامع از آن؛

مرحله دوم: مطالعه دقیق و جست‌وجوی عوامل و ریشه‌های آسیب؛

مرحله سوم: ارائه راه حل‌ها و راه‌های برون‌رفت برای غلبه بر آسیب. در این مرحله نظریه‌پرداز از مرحله هست‌ها گذر کرده و به مرحله باید‌ها می‌رسد.

مرحله چهارم: بازسازی جامعه مطلوب یا ترسیم وضعیت آرمانی. این مرحله از نظریه‌پردازی تصویری از جامعه احیاء شده است که می‌تواند قبل یا بعد از ارائه راه حل یا تشخیص علل، مرحله ظاهر گردد (اسپریگنز، ۱۳۷۷: ۴۱).

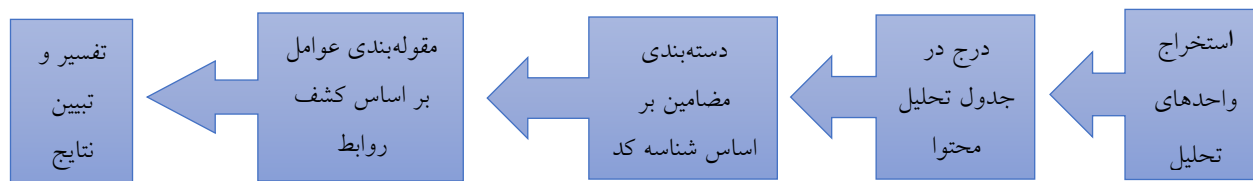
در قرآن کریم بحث اعراض از جهاد براساس این چهار مرحله به‌صراحت و یکجا بیان نگردیده است. در این پژوهش تلاش بر آن است تا به روش توصیفی تحلیلی و با رویکرد تحلیل محتوای کیفی، تمام ابعاد مربوط به این آسیب اجتماعی و زوایای پنهان آن از منظر قرآن براساس این چهار مرحله، مورد واکاوی قرار گیرد تا گامی موثر در ایجاد تربیت قرآنی صورت پذیرد.

۴. تعیین واحدهای تحلیل تحقیق

نخست با بررسی آیات قرآن، آیات مربوط به موضوع جهاد استخراج و سپس به صورت جزئی تر آیات غیرمرتبط

با اعراض از جهاد حذف و پژوهش بر ۷۷ آیه به عنوان واحدهای تحلیل متمرکز و حدود ۱۲۸ مضمون و پیام از آن برداشت و کدگذاری گردید. در مرحله بعد با تکیه بر جهت‌گیری آیات و با روش توصیفی تحلیلی مستند به منابع مکتوب حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و با رویکرد تحلیل محتوای کیفی که متکی به تجزیه و تحلیل انتزاعی داده‌ها می‌باشد (عزتی، ۱۳۷۶: ۲۴۹)، مضامین دارای اشتراک مفهومی در رابطه با عوامل و راه‌های برون‌رفت مورد دسته‌بندی و تبیین قرار گرفت تا نتیجه حاصل از آن بتواند در راستای بصیرت‌افزایی و اعتلای فرهنگ دینی اجتماعی و کاربردی‌سازی آن گامی هرچند خرد برداشته باشد.

نمودار ۱: فرآیند انجام تحقیق

جدول ۱: واحدهای تحلیل

واحد‌های	آیات	بقره: ۱۵۵، ۲۱۶، ۲۴۶، ۲۴۹؛ آل عمران: ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۳، ۱۹۵، ۲۰۰؛ نساء: ۲۹، ۳۰، ۷۰، ۷۱، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۸۳، ۸۴، ۹۵، ۹۶، ۱۰۴؛ مائده: ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۳۲، ۵۲؛ انفال: ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۴۴، ۴۵، ۸۱، ۸۲، ۸۸، ۹۵، ۱۱۲؛ حج: ۳۹، ۴۰؛ عنکبوت: ۶۹؛ احزاب: ۱۰، ۱۴، ۱۵، ۱۶؛ ص: ۴؛ محمد: ۲۰؛ فتح: ۱۲؛ حجرات: ۹؛ حشر: ۷؛ صف: ۴، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳.
تحلیل	مربوط به	
	اعراض از	
	جهاد در	
	قرآن کریم	

نمونه جدول مبنای مطالعات صورت گرفته در پژوهش حاضر به صورت خلاصه و گزینشی به این شرح است.

جدول ۲: تحلیل محتوا

ردیف	آیه	موضوع اصلی	نقطه تمرکز (مضامین فرعی)	کد شناسه
۱	«وَلْيَبْلُغْكُمْ بَشِيرٌ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِيرٌ الصَّابِرِينَ» (بقره: ۱۵۵)	جهان صحنه آزمایش و تمام مردم مورد امتحان قرار می‌گیرند.	تمام حوادث تلخ و شیرین و از جمله ترس از دشمن، گرسنگی، زیان مالی و جانی و کمبود محصولات و سایل آزمایش الهی است.	A1
			صبر کلید پیروزی در آزمایش‌های الهی است.	A2
۲	«كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَ هُوَ كَرْهٌ لَّكُمْ وَ عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَ عَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَ هُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (بقره: ۲۱۶)	ملاک خیر و شر، تمایلات شخصی نیست، مصالح واقعی	نفس انسان جهاد را کراهت دارد.	A3
			بر اساس مصالح واقعی جهاد مایه خیر انسان است.	A4
			ملاک در مصالح انسان فرامین الهی است.	A5

		ملاک است.		
۹	«إِنَّ الدِّينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (آل عمران: ۱۵۵)	گناه میدان وسوسه شیطان است.	یکی از علل فرار از جنگ، گناه است اعراض کننده از جهاد قابل سرزنش نیست	A16 A17
۲۲	«فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسُكَ وَ حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكْفِ بِأَسَ الدِّينِ كَفَرُوا وَاللَّهُ أَشَدُّ بَاسًا وَأَشَدُّ تَنكِيلًا» (نساء: ۸۴)	جهاد وظیفه الهی است.	پیامبر (ص) باید پیشاهنگ دیگران در جهاد باشد. وظیفه پیامبران، تبلیغات قوی برای تشویق و دعوت مؤمنین به جهاد است.	A39 A40
۴۰	«لَا يَسْتَأْذِنُكَ الدِّينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ» * إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الدِّينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ» (توبه: ۴۴، ۴۵)	از تفاوت های اصلی مؤمن و منافق، اجازه گرفتن برای جهاد است.	ایمان به علم خداوند، مایه ی دلگرمی در جهاد است. عامل اصلی حضور در جبهه یا فرار از جنگ، بود و نبود ایمان به خدا و معاد است.	A83 A84
۵۰	«وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْ لَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشَىٰ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ» (محمد: ۲۰)	ترس از جهاد، نشانه بیمار دلی و ناشی از ضعف ایمان است.	مؤمنان واقعی روش زندگی خود را بر پایه دستورات الهی قرار می دهند.	A108

جدول ۳: دسته بندی مضامین

ردیف	مضامین دارای مفهوم مشترک بر اساس شناسه کد	جمع بندی مضامین	مضمون نهایی	مقوله اصلی (بر اساس ساختار وجودی انسان)	مقوله فرعی
۱	A33+A55+A1+A10+A14+A106	ترس از رسیدن آسیبی از ناحیه دشمن، ترس از مشقت های ناشی از شدائدی که در راه مبارزه با باطل به انسان می رسد و ترس از کشته شدن که ناشی از تفکر اشتباه در مورد	ترس	درونی - گرایشی	علت

			مرگ است، از جنبه‌های مختلف ترس می‌باشد.		
۲	$A3+A4+A5+A15$	جهل نسبت به مصالح واقعی انسان و ارتکاب گناه عامل اعراض از جهاد است.	جهل و عدم تقوا	درونی - بینشی	علت
۳	$A38+A107+A65+A37$	شایعه پراکنی، جنگ روانی، تهمت زدن، رواج اعتقادات ناصحیح بین مؤمنان از اقدامات دشمن است.	ایجاد روحیه یأس و ناامیدی	بیرونی	علت
۴	$A76+A77+A78+A79+A42+A43+A44$	عدم یکسانی مجاهدان با غیر مجاهدان، داشتن بالاترین درجه نزد خداوند، مشمول رحمت الهی شدن و خلود در بهشت از پاداش‌های مجاهدان در راه خداوند است.	تبیین مقام مجاهد	معرفتی (بینشی - گرایشی)	راه برون رفت
۵	$A34+A8+A50$	پاسخ‌گو بودن به سؤالات و شبهات مطرح شده در جامعه ایمانی و آماده‌سازی و امیدبخشی روحی در کنار آمادگی نظامی لازم و ضروری است.	بصیرت‌بخشی	عمل	راه برون رفت

همانطور که ذکر گردید، این دو جدول طولانی است و به جهت نمونه و به اختصار، تنها بخشی از آن درج شده است.

۵. بحث و بررسی

۱.۵. مشاهده و درک آسیب: اعراض از حکم جهاد

بررسی‌های انجام گرفته پیرامون این رفتار اجتماعی، حکایت از موارد متعدد آن در جامعه ایمانی زمان پیامبر (ص) دارد. به عنوان نمونه، در غزوه احد، هرچند مسلمانان در آغاز با اتحاد و شجاعت خاصی جنگیدند و لشکر دشمن از هم پراکنده شد ولی نافرمانی جمعی از تیراندازان در شکاف کوه «عینین» و رها کردن آن سنگر حساس و مشغول شدن آن‌ها و دیگران به جمع‌آوری غنائم و استفاده دشمن از این فرصت و حمله از پشت سر و غافلگیر شدن مسلمانان و فرار آن‌ها سبب شد که ورق برگردد و شکست سختی به لشکر اسلام وارد گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۳۱/۳). خداوند متعال فرار از صحنه احد را به این صورت ترسیم کرده است: «إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ...» [یاد کنید] زمانی که [از میدان جنگ احد] تا مرز پنهان شدن از دیده‌ها دور می‌شدید و به هیچ کس توجه نمی‌کردید، در صورتی که پیامبر [که اجابت دعوتش واجب است] شما را از پشت سرتان فرا می‌خواند...» (آل عمران: ۱۵۳).

با جمع کلمات «تصعدون» به معنای رفتن به طرف کرانه افق و از نظرها دور شدن و «تلوون» به معنای متمایل شدن

به این سو و آن سو و «آخری» در مقابل اولی فهمیده می‌شود، لشکر از پیرامون پیامبر(ص) متفرق شده بودند و بدون اینکه توجه به این سو و آن سو کنند چه اول و چه آخر جمعیتشان راه فرار را پیش گرفته بودند و رسول از پشت سر صدایشان می‌زده، ولی آنان رسول خدا(ص) را در بین مشرکین رها کرده و از ترس کشته شدن راه بیابان را پیش گرفته بودند.

همچنین، یکسال بعد از غزوه احد در موقع بدر صغری، پیامبر(ص) در چندین نوبت مسلمانان را به جهاد دعوت کرد اما در نهایت تعداد کمی از آنها (۷۰ نفر) در رکاب پیامبر(ص) حرکت کردند (طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۲۸/۳؛ قرطبی، ۱۴۱۵: ۲۹۳/۵؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۹۳/۳) یا بعد از بازگشت از طائف، مسلمانان را برای غزوه تبوک آماده‌باش دادند، اما تعداد زیادی از مسلمانان به بهانه‌های متعددی همچون فصل تابستان و گرم بودن هوا، رسیدن میوه‌ها و محصولات و زمان برداشت آن‌ها، فاصله زیاد مدینه تا سرزمین رومیان و قدرتمند بودن امپراطوری روم در اجابت دعوت پیامبر(ص) تردید و سستی نشان دادند (طبرسی، ۱۴۰۸: ۴۷/۵؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۲۸۷/۵).

۲.۵. ریشه‌یابی و شناسایی عوامل اعراض از جهاد

عوامل جمع عامل به معنای آن کس یا چیزی است که کار، رویداد یا چیزی را به وجود می‌آورد یا در به وجود آوردن آن نقش دارد (انوری، ۱۳۸۲: ۴۹۵۹/۵). بنابراین عامل، واژه‌ای است که هم به معنای علت تامه است که موجب تحقق یک پدیده می‌شود و هم به معنای علت زمینه‌ساز است که بستر تحقق یک پدیده را ایجاد می‌کند (سجادی، ۱۳۷۵: ۵۲۳). در این تحقیق، منظور از عوامل، علل زمینه‌ساز اعراض از جهاد می‌باشد که مربوط به دو حوزه ساختار درونی انسان و عوامل بیرون از وجود انسان است.

نمودار ۲: عوامل اعراض از جهاد

۱.۲.۵. عوامل مربوط به ساختار درونی انسان

در مباحث مربوط به رفتارشناسی انسان، هر رفتاری دارای دو خاصیت، ادراک و اراده است. در حوزه ادراک که از آن به عنوان بینش تعبیر می‌شود علم، معرفت و شناخت دخیل است و در اراده که از آن به گرایش تعبیر می‌شود میل، رغبت، و انگیزش (حالت انگیزش برای رسیدن به هدف) نقش ویژه‌ای دارد (جلالی، ۱۳۸۰: ۴۶).

بینش در لغت به معنای بینایی، بصیرت (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴۵۹۴/۳)، نگرش دید و نظر (انوری، ۱۳۸۲: ۱۱۹۰/۵) و در این پژوهش به معنای علم و معرفت و نگرش صحیح به اجزای هستی، خالق هستی، هدف هستی، چیستی هستی، کیفیت هستی (قربانخانی، ۱۳۹۹: ۷۸) و اموری از این دست می‌باشد که زمینه رفتارهای اجتماعی را فراهم می‌نماید. گرایش به معنای میل، خواش، رغبت (دهخدا، ۱۳۷۲: ۱۶۷۷۴/۱۱) و در این تحقیق منظور انگیزش‌ها، تمایلات،

جهت گیری‌ها و تعلقات می‌باشد (قربانخانی، ۱۳۹۹، ۸۴) که بستر شکل‌گیری رفتارهای اجتماعی را ایجاد می‌کند. این دو عامل بینش و گرایش با یکدیگر موجب پیدایش رفتار می‌گردد. پس در هر رفتار اجتماعی دو عامل اساسی بینش و گرایش که بیشتر جنبه معرفتی و غریزی داشته و ناظر به ساختار وجودی انسان است، دخیل می‌باشد. از جمله این عوامل در رویگردانی از جهاد عبارتند از:

الف) عوامل بینشی اعراض از جهاد

۱. ضعف ایمان

قرآن کریم در آیه ۲۰ سوره محمد (ص) رویگردانی از جهاد را نشانه ضعف ایمان اعلام می‌نماید: «وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْ لَا نَزَلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَعْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأُولَئِكَ لَهُمْ؛ مؤمنان می‌گویند: چرا سوره‌ای [در رابطه با فرمان جهاد] نازل نمی‌شود؟ ولی هنگامی که سوره‌ای محکم و بی‌شبهه نازل می‌شود و در آن از جهاد سخن به میان آمده است، آنان را که در دل‌هایشان بیماری است، می‌بینی مانند کسی که در بیهوشی مرگ افتاده به تو می‌نگرند و سزاوارشان هم [به سبب بیمار دلی] همین حالت است» (محمد: ۲۰).

مراد از "الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ" مؤمنینی است که ایمانشان ضعیف است، چون آیه صراحت دارد در اینکه اظهارکنندگان مذکور که آن حرف‌ها را زدند، مؤمنین بوده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۳۸/۱۸). بنابراین، مؤمنان واقعی در هنگام جهاد و در هنگامه‌ی بحران هرگز صحنه‌ی دفاع را ترک نمی‌کنند اما آنان که محروم از ایمان واقعی بوده و فقط تظاهر به اسلام می‌کنند در لحظه‌ی نیاز و در هنگامه‌ی جهاد، پایداری و استقامت نخواهند داشت.

۲. عدم یقین به توحید و معاد

از مهم‌ترین علل تخلف از جهاد در میان شهروندان جامعه اسلامی عدم اعتقاد و باور یقینی به توحید و معاد است. قرآن کریم در مورد مؤمنین معادباور می‌فرماید: «لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ؛ کسانی که به خدا و روز بازپسین ایمان دارند، در جهاد با مال و جان‌شان از تو [عذر و] اجازه نمی‌خواهند، و خدا به [حال] تقوایشان داناست» (توبه: ۴۴).

اما در مورد افرادی که به معاد اعتقادی ندارند و از جهاد فراری‌اند، می‌فرماید: «إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ؛ تنها کسانی از تو اجازه می‌خواهند [به جهاد نروند] که به خدا و روز بازپسین ایمان ندارند و دل‌هایشان به شک افتاده و در شک خود سرگردانند» (توبه: ۴۵).

این دو آیه، جهاد در راه خدا را از لوازم ایمان واقعی به خدا و روز قیامت دانسته است. مؤمن به خاطر داشتن چنین ایمانی نسبت به وجوب جهاد بصیرتی بدست می‌آورد که نمی‌گذارد در امر جهاد تثاقل کند، تا چه رسد به اینکه از ولی امر خود اجازه معافیت از جهاد بخواهد، بر خلاف شخصی که به خاطر عدم ایمان به خدا و روز جزا، دلش همواره در تزلزل و تردید است و در مواقع دشواری که پای جان و مال در میان است از ولی امرش درخواست معافیت می‌نماید (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۸۹/۹) و در پایداری از دین تا جایی در صحنه است که آسایش و منافع او از بین نرود؛ اما اگر با هجوم دشمن منافع به خطر بیفتد یا پای جنگ پیش بیاید، دیگر پایداری در کار نخواهد

بود(احزاب: ۱۴-۱۶).

۳. جهل و عدم تقوا

رویگردانی از جهاد، می‌تواند ناشی از دو عامل جهل و آلودگی به گناه باشد. این دو عامل، مکمل هم‌اند که همچون دو لبه‌ی یک قیچی اگر در کسی جمع شوند، روحیه جهادی را در او از بین می‌برد(دادخواهی، ۱۳۹۶: ۶۳). وقتی انسان بصیرت و درک درستی از وقایع نداشته‌باشد و از توطئه‌های عمیق و گسترده دشمن بی‌خبر بماند طبیعتاً حس دفاعی در او فعال نخواهد شد و چه بسا واقعیت فتنه‌گری و توطئه‌های دشمن را یک توهم تلقی کرده و با ساده‌انگاری حتی تعامل با آن‌ها را نیز ضروری بداند. اما رویکرد او وقتی خطرناک‌تر می‌شود که از لحاظ رفتاری نیز آلوده به گناه باشد و انجام واجبات شرعی برای او مهم نباشد. وقتی او واجبات شرعی را اهمیت نمی‌دهد چه تضمینی است به جهاد که از سایر واجبات سخت‌تر و پرهزینه‌تر است، اهمیت بدهد. اینجاست که احتمال رویگردانی او در امر جهاد بیشتر می‌شود، لغزشی که برای عده‌ای از افراد در جنگ احد اتفاق افتاد: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا...؛ روزی که دو گروه [در احد] با هم رویاروی شدند، کسانی که از میان شما [به دشمن] پشت کردند، در حقیقت جز این نبود که به سبب پاره‌ای از آنچه [از گناه] حاصل کرده بودند، شیطان آنان را بلغزانید...»(آل عمران: ۱۵۵).

منظور از «ما کَسَبُوا» گناهانی است که جهادگران مسلمان قبل از وقوع جنگ احد مرتکب شده بودند(طبرسی، ۱۴۰۸: ۸۶۴/۱؛ طباطبایی؛ ۱۳۹۰: ۵۱/۴).

براین اساس، قرآن کریم علاوه بر تأکید بر امر تقوا (التزام عملی به حکم خدا و رسول) علت ناخشنودی عده‌ای از حکم جهاد را جهل آنان معرفی فرموده است: «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كَرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ؛ بر شما کارزار واجب شده است، در حالی که برای شما ناگوار است. و بسا چیزی را خوش نمی‌دارید و آن برای شما خوب است، و بسا چیزی را دوست می‌دارید و آن برای شما بد است و خدا می‌داند و شما نمی‌دانید(بقره: ۲۱۶).

۴. انحرافات اعتقادی

قرآن کریم با بیان انحرافات اعتقادی قوم بنی‌اسرائیل، مجاهدان را از آن انحرافات بر حذر می‌دارد. آنجا که به درخواست حضرت موسی(ع) برای ورود به ارض مقدس چنین پاسخ دادند: «...إِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ؛ گفتند: ای موسی! تا آنان در آنجا بمانند، ما هرگز وارد آنجا نخواهیم شد، پس تو و پروردگارت بروید [با آنان] بجنگید که ما [تا پایان کار] در همین جا نشسته‌ایم»(مائده: ۲۴).

این گفتار بنی‌اسرائیل به روشن‌ترین وجه دلالت بر اعتقاد باطل آن‌ها نسبت به خداوند دارد(طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۹۲/۵). انحرافات عقیدتی در مورد خدا و انبیاء الهی و برداشت‌های غلط از علم، قدرت و مسبب‌الاسباب بودن خدا، اعجاز، امدادهای غیبی و نادیده گرفتن یاری دین خدا(محمد: ۷) و تغییر سرنوشت با اراده و عمل خود انسان‌ها(رعد: ۱۱) می‌تواند از عوامل زمینه‌ساز در اعراض افراد در برخی از صحنه‌ها باشد؛ چنانچه حضرت علی(ع) در پاسخ به شبهات خوارج علت رویگردانی آن‌ها از حق و قرآن را اعوجاج فکری آنها دانسته است(دستی،

۱۳۷۹: ۳۳۹.

(ب) عوامل گرایشی اعراض از جهاد

۱. ترس

از منظر قرآن کریم یکی از دلایل عدم ایستادگی در برابر دشمن، ترس است: «...فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً...؛ ولی هنگامی که جنگ بر آنان لازم و مقرر شد، ناگاه گروهی از آنان مانند ترس از [عقوبت] خدا یا ترسی سخت‌تر از آن، از مردم [مُشْرک] ترسیدند...» (نساء: ۷۷). این ترس می‌تواند جنبه‌های مختلفی داشته باشد، مانند: ترس از رسیدن آسیبی از ناحیه دشمن (مائده: ۵۲)، ترس از مشقت‌های ناشی از شدائدی که انسان در راه مبارزه با باطل گرفتارش می‌شوند مانند تشنگی، گرسنگی، نقص در جان و مال (بقره: ۱۵۵؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۵۳/۱) ترس از کشته شدن که ناشی از تفکر اشتباه در مورد مرگ است (آل عمران: ۱۳۹، ۱۵۴؛ احزاب: ۱۶).

۲. دنیازدگی و دنیاپرستی

گاهی انسان مؤمن در زمان صلح، آنچنان به دنیا مشغول شده و عمر خود را برای آن هزینه می‌کند که وابستگی افراطی نسبت به آن پیدا می‌نماید، به طور کامل از ذکر خدا غافل و از معنویات فاصله می‌گیرد و روحیه جهادی و ایثار را از دست می‌دهد تا جایی که به راحتی منکر اجتماعی عظیم را می‌بیند، اما تحمل می‌کند. شیخون فرهنگی دشمن را متوجه می‌شود اما سکوت می‌کند. قتل عام مظلومانه را مشاهده می‌نماید، اما اقدامی انجام نمی‌دهد، ولی دل‌کندن از همان مشغولیت‌های مادی را نمی‌تواند تحمل کند و با اندک اختلال یا خسارتی برآشفته شده و تا مخالفت با ارزش‌ها و مبارزه با شخصیت‌های ارزشی واکنش نشان داده و اقدام می‌کند (منافقون: ۹). قرآن کریم ضمن حفظ دلبستگی‌های عاطفی و عقلانی (توبه: ۲۴؛ روم: ۳۸؛ تحریم: ۶؛ تغابن: ۱۴-۱۵) وابستگی‌های افراطی را منع کرده است. وابستگی که بخواهد انسان را از توحید و اطاعت خدا دور سازد، به گونه‌ای که عشق به زن، فرزند، خویشان، مال‌التجاره یا مسکن جای «أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ» (بقره: ۱۶۵) را بگیرد و مانع از اطاعت حکم خدا شود و از جهاد فی سبیل الله جلوگیری کند.

۳. سستی و بی‌خیالی ناشی از ضعف ایمان

گاهی مؤمن به آفت دنیازدگی مبتلا نشده است بلکه به یک نوع سستی، بی‌خیالی یا حتی عدم قدرت تصمیم‌گیری ناشی از ضعف ایمان دچار گردیده که در مواقع حساس نمی‌تواند لحظه‌ها را به‌خوبی درک کند و در هنگام نیاز و به‌موقع در صحنه دفاع از اسلام حاضر شود. خداوند متعال در این زمینه می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ انفِرُوا جَمِيعًا وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبْتَغَىٰ فَنَاصِبًا أَنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَىٰ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا؛ ای کسانی که ایمان آوردید سلاح خود بگیرید و سپس دسته دسته یا یک پارچه به سوی جهاد حرکت کنید و بدانید که بعضی از شما هستند که در کوچ کردن پا به پا می‌کنند، همین که مصیبتی به شما برسد می‌گویند، خدا چه رحمی به من کرد که با آنان در میدان کار زار حاضر نبودم» (نساء: ۷۰-۷۱).

لیپٹن از ماده «بطؤ» به معنی کندی در حرکت می‌باشد که هم معنی لازم و هم متعدی دارد؛ یعنی هم خودشان در حرکت کنند و هم دیگران را تشویق به این کار می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۶/۴). منظور از کندی حرکت، سستی و تبلی است یعنی در بین مؤمنان کسانی پیدا می‌شوند که به هنگام جهاد سستی و امروز و فردا می‌کنند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۴/۴۱۶).

این مؤمن که سستی و پیروی از هوای نفس او را از رفتن به جهاد باز می‌دارد اگر به مجاهدان مصیبتی برسد می‌گوید خدای تعالی چه رحمی به من کرد که با آنان نبودم؛ و گرنه من نیز به همان مصائب مبتلا می‌گشتم. البته چه بسیار اتفاق می‌افتد که بعدها به خاطر عدم شرکت در جهاد به شدت تأسف می‌خورند و آرزوی همراهی با مجاهدان و شهدا را مطرح می‌کنند (نساء: ۷۳)؛ اما تأسفشان به خاطر به دست آوردن رضای خدا نیست بلکه به خاطر عقب ماندن از قافله پیروزمندان صحنه جهاد و کسب غنائم جنگی است.

۴. عدم آمادگی روحی و توان رزمی

از شرایط لازم برای انجام یک کار و موفقیت در آن، کسب آمادگی‌های لازم است. از آنجا که جهاد ایستادگی در برابر دشمن، یک کار پر مشقت است نه تنها از این قاعده مستثنی نیست بلکه لزوم وجود آمادگی‌های لازم را دو چندان می‌نماید. قرآن کریم وجود آمادگی‌های روحی و دفاعی را هم برای شروع جهاد و هم حفظ آن در صحنه جهاد ضروری می‌داند (انفال: ۶۰؛ آل عمران: ۲۰۰؛ نساء: ۷۱). چنانچه برخی از مفسران آزمایش سپاه طالوت به وسیله نهر آب را (بقره: ۲۴۹) به منزله ایجاد آمادگی روحی و رزمی آن‌ها برای صبور شدن و استقامت در برابر دشمن تفسیر کرده‌اند (طبرسی، ۱۴۰۸: ۱/۱۶۱۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۶/۵۰۸).

ج) عوامل بیرونی اعراض از جهاد

منظور از عوامل بیرونی متغیرهای محیطی خارج از وجود انسان است که در زندگی با آن‌ها درگیر است و می‌تواند انحرافات و آسیب‌های خطرناکی را برای فرد و جامعه ایمانی به وجود آورد. این عوامل، جهت‌دهنده به بینش‌ها و گرایش‌های انسانی است و تأثیر قهری در ایجاد رفتارهای نامطلوب ندارد و در نهایت این اراده انسان است که می‌تواند بر این عوامل، فائق آید. از جمله این عوامل عبارت است از:

۱. عملیات روانی دشمن

گاهی علت رویگردانی از جهاد، جنگ نرم و عملیات روانی دشمن است. دشمن سعی می‌کند از طریق عوامل داخلی (به‌خصوص منافقین) و به کمک رسانه و با تبلیغات منفی، افکار عمومی در جامعه اسلامی را مدیریت نموده و به صورتی هدفمند و کارشناسی شده مبانی دفاع، منابع دفاعی و شخصیت‌های جهادی را زیر سؤال ببرد و حتی وجود آنان را عامل جنگ و ناامنی معرفی کند (دادخواهی، ۱۳۹۶: ۸۹).

در قرآن کریم به آیاتی بر می‌خوریم که به تبلیغات سوء دشمن و نیت آن‌ها پرداخته و مؤمنان مجاهد را از تحت تأثیر گرفتن اینگونه تبلیغات برحذر داشته است. از جمله اقداماتی که دشمن در این راستا انجام می‌دهد:

الف) ترساندن مجاهدان به شیوه تهدید و ارعاب

کاری که مشرکان بعد از شکست جنگ احد توسط منافقان در بین مسلمانان برای سست کردن و منصرف کردن

آنان از رفتن به جنگ انجام دادند و به آن‌ها گفتند: «... إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ؛ لشکری انبوه از مردم [مکه] برای جنگ با شما گرد آمده‌اند پس از آنها بترسید» (آل عمران: ۱۷۳).

ب) ایجاد روحیه یأس و ناامیدی

دشمن این کار را از طریق بزرگ جلوه دادن نقطه ضعف‌های سازمانهای جهادی، تخریب شخصیت مجاهدان شاخص، مغرور معرفی کردن آنان، اشکال تراشی و انداختن آن به عهده رهبر جامعه و متهم نمودن او به ضعف تدبیر و فرماندهی و... انجام می‌دهد (نساء: ۸۳؛ ص: ۴؛ انفال: ۴۹؛ نساء: ۷۸).

۲. نفوذ فرهنگ بیگانه

از دیگر عوامل بیرونی، تغییر در سبک زندگی و تأثیر پذیری از فرهنگ بیگانه و غالب شدن دیدگاه‌های آنان بر زندگی و افکار مؤمنان است. دشمن از طریق تغییر باورها و سبک زندگی و جایگزین نمودن فرهنگ مدنظر خود به جای فرهنگ اصیل الهی درصدد است با در اختیار گرفتن اراده مؤمنان، آن‌ها را به نیروی خود تبدیل کند (محمدجانی، ۱۳۹۱: ۲۰۷). از جمله دیدگاه‌های منفی که ظهور آن توسط دشمن به اعراض از صحنه جهاد می‌انجامد، می‌توان به تکیه بر کثرت نیروها و امکانات به جای توکل به خدا (توبه: ۲۵)، سوءظن به خدا به جای امید به نصرت الهی (احزاب: ۱۰؛ فتح: ۱۲) و برداشت اشتباه از زمان و نوع مرگ به جای اعتقاد به مقدرات حتمی الهی (آل عمران: ۱۵۴) اشاره نمود.

۳.۵. راه برون رفت از اعراض از جهاد

راهکار اصلی در این زمینه، فرهنگ‌سازی رفتار جهادی در جامعه ایمانی است. فرهنگ‌سازی به معنای نمود عینی، دادن و نهادینه کردن ارزش‌ها در عملکرد افراد و صحنه‌های اجتماعی است و تحقق آن در یک فرآیند امکان‌پذیر است. فرهنگ‌سازی اجتماعی، فعالیت نظام‌یافته و هم‌فکری و تلاش گروهی را لازم دارد و از نظر ابزار کار و حیطه عمل، گسترده و پیچیده است (خودرو، ۱۳۸۰: ۱۹۳/۲). در فرآیند فرهنگ‌سازی، توجه به این نکته مهم است که نخبگان و خواص جامعه در هدایت این تغییرات، نقش بسزایی دارند (ترنر، ۱۳۷۸: ۳۹۱). بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت عوامل متعددی در فرهنگ‌سازی رفتار مطلوب اجتماعی نقش دارند که مهم‌ترین آن‌ها عامل انسانی مانند خواص و نخبگان؛ نهادها و سازمان‌ها مانند نهاد خانواده، نهاد تعلیم و تربیت و نهادهای حکومتی است. فرهنگ‌سازی در مورد جهاد در دو بعد می‌تواند انجام گیرد:

الف) جهاد در حوزه معرفتی (بینشی و گرایشی)

باور مجاهد به جهاد و مشروعیت آن عامل اساسی در پایداری در برابر دشمن و تقویت روحیه جهادی است. مجاهدی که از روی باور و آرمان‌خواهی به جهاد بنگرد، هیچ‌گاه ترس، سستی، فرار و عقب‌نشینی در ذهن او جای نمی‌گیرد و برای آن آرمان حاضر به جان‌فشانی است. این باور و آرمان‌خواهی با عوامل زیر حاصل می‌شود:

۱. ایمان به قدرت خدا و امداد الهی

باور و ایمان مجاهد به خدا و قدرت مطلق او، جان مؤمن را دستخوش تحول بنیادین می‌سازد. از دستاوردهای آن قدرت روحی در صحنه‌های دشوار زندگی است. از دشوارترین صحنه‌های زندگی، جهاد است و فائق آمدن بر

مشکلات آن توان دوچندان می‌خواهد. ایمان راسخ به خداوند و باور به یاری او سرمایه گرانسنگی است که سستی را از انسان می‌زداید و قدرت وافر به او می‌بخشد که انسان‌های بی‌ایمان از آن بی‌بهره‌اند. احساس و اطمینان به مددکاری و پشتیبانی خداوند در سختی‌ها امید دوچندان برای نیل به اهداف را برای انسان ایجاد می‌کند. آن‌ها بر این باورند که یاری دین خدا و دفاع از شرف و عزت خود یاری خدا برای آنان را به همراه دارد (آل‌عمران: ۱۶۰). این باور، احساس ترس از قدرت‌های پوشالی را از دل آن‌ها بیرون می‌نماید و بر استقامت و روح پیروزی آن‌ها می‌افزاید. آنان به خود و تجهیزات به چشم اسباب که اثربخشی‌شان دست خداست نگاه می‌کنند و باعث می‌شود به انبوهی نفرات و تجهیزات مغرور و به کاستی آن مأیوس نگردند.

۲. تبیین جایگاه جهاد

از دیدگاه قرآن کریم، تشریع جهاد به منظور کشتن، قتل، خونریزی، فساد، ظلم، زورگویی و... نیست بلکه اهدافی دارد که همسو با ارزش و کرامت انسان و حفظ جان بی‌گناهان است (نساء: ۲۹-۳۰؛ مائده: ۳۲). به طور کلی، هدف از جهاد مبارزه با فتنه و فتنه‌گران و دفع فتنه‌های نظامی، سیاسی و فرهنگی آنان به جهت اعتلای دین و حاکمیت یافتن قانون الهی است، اما به صورت جزئی اهداف دیگری نیز برای جهاد وجود دارد؛ از جمله آن‌ها: ایجاد صلح و امنیت پایدار، دفع فساد و تجاوز از میان جوامع بشری، دفاع از مظلوم و رهایی مستضعفین از چنگال ظالمین، دفاع از شهروندان جامعه اسلامی، تعقیب و تنبیه جنایتکاران جنگی و جنگ‌افروزان فراری، آزادسازی وطن و سرزمین‌های اشغال شده، مبارزه با ظلم و دفاع از مراکز توحیدی و خداپرستی است (حجرات: ۹؛ بقره: ۲۵۱؛ نساء: ۷۵؛ نساء: ۱۰۴؛ بقره: ۲۴۶؛ حج: ۳۹، ۴۰).

۳. تبیین مقام مجاهد

مجاهد کسی است که مخلصانه برای خدا با همه توان جهاد کرده و جان و مالش را در جهت اعتلای دین و اجرای احکام الهی هزینه نموده است. آن‌ها محبوب خداوند و خدا آن‌ها را دوست دارد و به آن‌ها عشق می‌ورزد (صف: ۴). آن‌ها از طریق جهاد وارد یک معامله معنوی عظیم با خدا شده‌اند که جان و مال خود را تقدیم می‌کنند تا گذشته و آینده خود را متحول کنند (صف: ۱۰-۱۳). با جهاد و اعمال صالح حیات دنیوی آن‌ها تبدیل به زندگی باعزت و شرافت خواهد شد، حیاتی که رنگ ذلت و حقارت به خود نمی‌گیرد و حیات آخرتی آن‌ها چیزی جز فوز عظیم یا سعادت ابدی نخواهد بود. در حیات آخرتی از منزلتی عظیم و در عالی‌ترین مراتب بهشتی و در اعظم درجات تقرب جایگاه خواهند داشت (توبه: ۱۹-۲۲).

آن‌ها اگر در راه خدا بمیرند یا شهید شوند «عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» خواهند بود و اگر پیروز برگردند (به شرط حفظ اخلاص و تقوای خود) باز هم از زندگی با عزت و شرافتمندانه‌ای برخوردار خواهند بود. قرآن کریم مجاهدین را بر اهل ایمان و عمل صالح فضیلت داده و مقام و منزلت آنان را با سایر مؤمنین یکسان نمی‌داند؛ حتی مقام و منزلت مجاهدینی را که در شرایط مساوی از سایر مجاهدین پیش‌تازتر و با سابقه‌تر هستند نیز بالاتر و بالاتر برمی‌شمارد (نساء: ۹۵-۹۶).

۴. برانگیختن انگیزه‌ها

از گام‌های مهم در زمینه تحول‌آفرینی در افراد، ایجاد انگیزه است. به این معنا که اگر انسان به مقتضای نیازهای روحی و عاطفی خویش و با توجه به غرایز انسانی خود از نظر معنوی تقویت شود و پیام‌های الهی را دریافت نماید با انگیزه بیشتری در راه رسیدن به هدف گام برمی‌دارد. موقعیت‌هایی همچون شرایط جنگ نیازمند آن می‌باشد که روحیه جهادگران به صورت مستمر تقویت گردد.

از جمله راهکارهای برانگیختن انگیزه و تقویت روحیه عبارت است از:

الف) تلاش برای اقامه نماز به معنای واقعی کلمه و پرداخت زکات در جامعه دینی
براساس آیه شریفه «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ...» (نساء: ۷۷) این که از میان دستورات اسلامی تنها مسئله نماز و زکات ذکر شده بدین جهت است که مؤمنان با برقراری پیوند محکم با خداوند و خلق خدا، جسم و جان خود و اجتماع را آماده جهاد کنند. مسلمان در پرتو نیایش با خدا، ایمان خود را محکم و روحیه خویش را پرورش می‌دهند و آماده هرگونه فداکاری و از خودگذشتگی می‌شوند و به وسیله زکات شکاف‌های اجتماعی پر می‌گردد. از نظر تهیه نفقات آزموده و ابزار جنگی که زکات یک پشتوانه اقتصادی برای تهیه آنهاست، بهبود می‌یابد و به هنگام صدور فرمان جهاد، آمادگی کافی برای مبارزه با دشمن خواهند داشت (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۵/۴-۱۶).

ب) بیان نقاط ضعف دشمن

قرآن کریم خطاب به مجاهدان احد بعد از شکست آنها می‌فرماید: «وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا؛ و در تعقیب و جست‌وجوی دشمن سستی نکنید. اگر شما [در رویارویی با دشمن] درد و رنج می‌بینید، آنان نیز چون شما درد و رنج می‌بینند و شما چیزی را [چون پیروزی و پاداش] از خدا امید دارید که آنان امید ندارند و خدا همواره دانا و حکیم است» (نساء: ۱۰۴).

این آیه، علاوه بر بیان این حقیقت که اگر وجود سختی‌ها، گرفتاری‌ها و شکست‌ها مانع حضور یا سست شدن شما در صحنه جهاد می‌شود، باید بدانید همین مورد برای جبهه باطل نیز وجود دارد. در پایانه آیه به مطلبی اشاره می‌نماید که درحقیقت، نقطه ضعف برای جبهه باطل و نقطه قوتی برای جبهه حق است و آن عبارت «و تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ» است که حال از ضمیر جمع غائبی است که در کلمه «تهنوا» نهفته است. معنای جمله این است: حال دو طایفه شما مسلمانان و کفار از نظر ناراحتی یکسان است و شما حال بدتری از حال دشمنان خود ندارید، بلکه شما خوشبخت‌تر از کفارید. برای اینکه شما از ناحیه خدایتان امید فتح و مغفرت دارید، چرا که او ولی مؤمنین است. اما دشمنان شما مولایی که رسیدن آنان به هدف را ضمانت کند و امیدی که دلگرمشان کند، از هیچ ناحیه‌ای ندارند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۶۳/۵)

بنابراین، در این عبارت خداوند به محروم ماندن دشمن از اجر و پاداش الهی و امید داشتن مؤمنان به رحمت و یاری الهی اشاره می‌کند. پس مؤمنان که بر حق هستند و سرنوشت نیکویی دارند، بر عدم سستی بر جهاد

سزاوارترند (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۷۱/۹).

ج) جهاد در حوزه عمل

۱. الگودهی مناسب در موضوع جهاد

قرآن کریم و پیامبر اکرم (ص) با تشریح اهداف قرآنی از جنگ و روشن نمودن اهداف استراتژی آن و تغییر نام آن به جهاد و افزودن سطح آگاهی و درک مؤمنان از جهاد، الگوی جدیدی در قالب شهادت طلبی ارائه دادند. شهادت طلبی بدین معناست که اگر بر دشمن پیروز گردند از این که دین خدا را یاری کرده اند، خوشحال اند و اگر کشته شوند به سعادتی ارزشمندتر یعنی «شهادت» دست یافته اند. از این رو شکست و ناکامی در قاموس جهادگر معنا ندارد. این باور برای حضور آن‌ها در صحنه جهاد و نوع جنگیدنشان بسیار موثر است و لحظه‌ای از رویارویی با دشمن تردید نمی‌کنند؛ چون قدم نهادن در این راه را برای رضای خدا و احساس تکلیف می‌دانند. تحقق این مهم ممکن نیست مگر اینکه مجاهد مبنای تفکر و عمل خود را به حدی استحکام بخشد که از مرگ نهراسد و در راه خدا طالب شهادت باشد. البته شهادت طلبی به معنای کوشش برای کشته شدن نیست بلکه به این معناست که انسان هستی خود را امانتی از خدا تلقی نماید و او را مالک مطلق و خود را مملوک بداند و به دنبال رضایت او باشد. همچنین شهادت طلب بودن به معنای نفی تفکر در اصول جنگ و نادیده گرفتن مطالعه در راه‌های کسب پیروزی نیست (تقی زاده اکبری، ۱۳۸۶: ۱۷۱/۲).

خداوند در آیه ۱۱۲ سوره توبه نه راهکار عملی برای امکان شهادت طلبی و توفیق آن بیان کرده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّاحِبِينَ» (آن مؤمنان، همان [توبه کنندگان، عبادت کنندگان، سپاس گزاران، روزه داران، رکوع کنندگان، سجده کنندگان، فرمان دهندگان به معروف و بازدارندگان از منکر و پاسداران حدود و مقررات خداوند و مؤمنان را] به رحمت و رضوان خدا) مژده ده» (توبه: ۱۱۲).

۲. فرهنگ سازی به وسیله تبلیغ

تبلیغ آموزه های دینی، زمینه ساز تحول اساسی شرایط نامساعد و مغلوب شدن آن در برابر تعالیم حیات بخش اسلام است. پیامبر اسلام با تلاش مستمر در این زمینه توانست در زمینه اعتقادات و افکار، تحولی را در جزیره العرب به وجود آورد که بسیاری از باورهای غلط جامعه جاهلی دچار چالش های جدی شود و با تبلیغ قانون های اخلاقی و مدنی، تمدن و نظم را جایگزین ددمنشی و وحشی گری نماید (صمیمی، ۱۳۸۲: ۳۴۸). پیامبر اکرم (ص) با تبلیغ توانست اراده های محکم، وفاداری ها و علاقه مندی های محدود و فردی را به وفاداری های مکتبی و ارزشی تبدیل نماید و نتیجه قرار گرفتن در چارچوب ارزشی وسیع تر، تبدیل حالت انفعالی انسان به حالت فعال است که با تهییج افراد او را در باورهای خود عمیق تر و راسخ تر می سازد (زروندی، ۱۳۹۷: ۱۲۶). پیامبر (ص) در راستای جایگزینی ارزش های اصیل الهی به جای ارزش های جاهلی تغییر در محتوای باطنی و اندیشه مردم را محور کار خود قرار داد (قائدان، ۱۳۸۸: ۱۳۵).

برخی از مفسران عبارت «حَرَضِ الْمُؤْمِنِينَ» در آیات ۸۴ نساء و ۶۵ انفال را به وظیفه پیامبر (ص) مبنی بر فراخواندن

و برانگیزاندن مؤمنان برای جهاد تفسیر کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۶/۵؛ طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۲۸/۳) که انجام این کار نیاز به تبلیغات دارد (قرائتی، ۱۳۸۸: ۳۹۳/۲). از جمله تبلیغات لسانی که در قرآن در این زمینه وجود دارد، می‌توان به وصف حال شهدا و پیشتانان جهاد، تحریک حس غیرت دینی مؤمنان، نشان دادن چهره پلید دشمنان، یادآوری نصرت الهی، تقدیر و تجلیل از پیشتانان جهاد، احترام به خانواده‌های شهدا و تکریم آنان اشاره نمود (آل‌عمران: ۱۷۰-۱۷۱؛ نساء: ۷۵؛ توبه: ۱۳؛ نساء: ۷۶؛ توبه: ۹۵؛ انفال: ۶۴-۶۵).

۳. بصیرت‌بخشی

همانطور که ذکر گردید، از عوامل ترک جهاد تلاش دشمن در ایجاد عملیات روانی است و از راه‌های خنثی کردن آن بصیرت‌بخشی خواص است. دشمنان با شایعه، تهدید، ارعاب، تطمیع، فریب و تزویر به گونه‌ای عمل می‌کنند که مردم عادی به‌خصوص افراد بی‌اطلاع و ضعیف‌الایمان تحت تأثیر قرار گرفته و به مخالفت با جهاد برمی‌خیزند و با وجودی که تا چندی قبل برخی از آن‌ها تقاضای دفاع و اعزام برای جهاد را داشته‌اند علیه حکم جهاد شعار می‌دهند و می‌گویند: «رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ؟» پروردگارا، چرا بر ما کارزار مقرر داشتی؟ (نساء: ۷۷). اینجاست که نقش خواص و انسان‌های بصیر برای خنثی کردن توطئه‌های دشمن بسیار مهم و تعیین‌کننده است که باید برای روشنگری و تقویت روحیه مردم وارد عمل شوند. همان نقشی که انسان‌های آگاه و جان‌برکف در سپاه طالوت در لحظه‌ای که افکار عمومی، عبارت «لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ؛ امروز ما را یارای [مقابله با] جالوت و سپاهیان نیست» (بقره: ۲۴۹) را می‌گفتند، شعار «كَمْ مِنْ فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فَتْنَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ؛ بسا گروهی اندک که بر گروهی بسیار، به اذن خدا پیروز شدند و خداوند با شکیبایان است» (بقره: ۲۴۹) را مطرح کردند و باعث استقامت و پیروزی سپاه طالوت شدند یا آن دو شخصیت بزرگی که در دوران ترمرد بنی اسرائیل از مبارزه علیه قوم جبارین برای پشتیبانی از حکم حضرت موسی (ع) به بنی اسرائیل گفتند: «ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَإِنَّكُمْ غَالِبُونَ وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ؛ از آن دروازه بر ایشان [بتازید و] وارد شوید که اگر از آن، درآمدید قطعاً پیروز خواهید شد و اگر مؤمنید، به خدا توکل کنید» (مائده: ۲۳).

۴.۵. ترسیم جامعه مطلوب و آرمانی

یکی از مراحل اساسی در آسیب‌شناسی اجتماعی، توجه به جامعه مطلوب است. بعد از تبیین آسیب، عوامل و راه‌های برون‌رفت، هدایتگری به سمت جامعه مطلوب می‌تواند الهام‌بخش مؤمنان و انگیزه‌آفرین برای آنان باشد تا به سوی مقصد نهایی خود حرکت کنند.

از نگاه قرآن، مهندسی این هدایتگری علاوه بر اختیار و اراده مردم بر شعور و آگاهی آنان و خودسازی و پاکسازی درونی از رذایل نفسانی تکیه دارد (خاکیان، ۱۳۸۸: ۱۵-۱۶). در این راستا، شناخت حقیقت جهاد و آثار آن می‌تواند انسان را در مسیر رشد و تعالی ارزش‌ها و باورهای دینی و تحقق جامعه مطلوب قرار دهد.

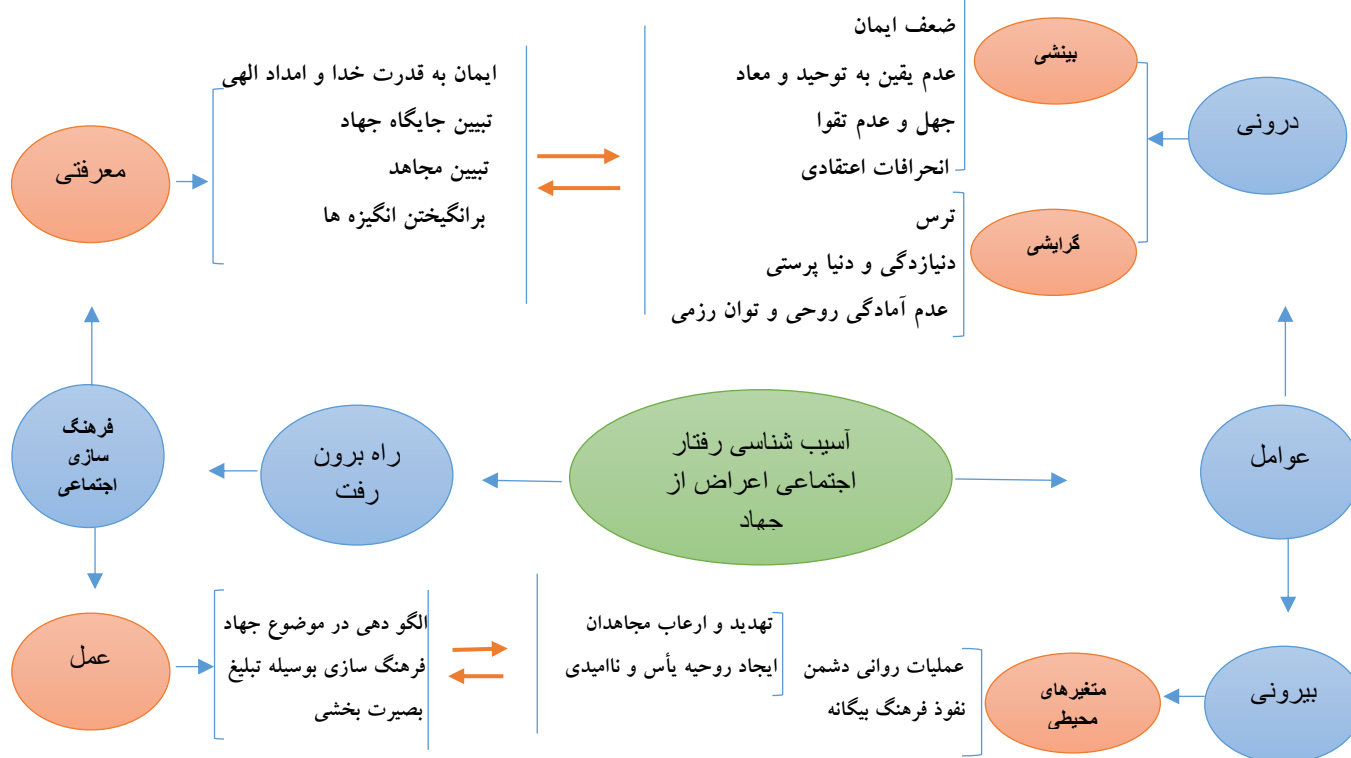
در رهیافت قرآنی، جهاد در راه خدا علاوه بر آثار و فواید معنوی و اخروی، آثار و فواید بسیار دنیوی فردی و اجتماعی نیز به همراه دارد: «لَكِنَّ الرُّسُولَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (توبه: ۸۸). کلمه «الخيرات» که به اصطلاح «صیغه جمع توأم با الف و لام» است و عموماً از

آن استفاده می‌شود، تعبیر جامعی است که هرگونه موفقیت، پیروزی و موهبتی را اعم از مادی و معنوی شامل می‌گردد. تعبیرات این دو جمله طبق قواعد «علم معانی و بیان» دلیل بر انحصار است، یعنی نشان می‌دهد رستگاران که استحقاق هرگونه خیر و سعادت را دارند تنها این دسته‌اند، و اگر «ایمان» و «جهاد» توأم گردد، هرگونه خیر و برکتی را با خود همراه خواهد داشت و در سایه غیر این دو، نه راهی به سوی فلاح است و نه نصیبی از خیرات مادی و معنوی برای انسان است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۷۶/۸).

در سایه جهاد، برای مجاهدان تکفیر سیئات، غفران و رضایت الهی، مقام والا نزد خداوند، رشد روحی و معنوی، شادی و مسرت در دنیا و آخرت (آل عمران: ۱۹۵؛ نساء: ۹۶؛ انفال: ۷۴؛ توبه: ۲۰؛ آل عمران: ۱۴۱، ۱۷۰؛ توبه: ۸۱، ۸۲) فرونشستن خشم مؤمنان، افزایش رزق الهی حاصل می‌گردد (توبه: ۱۵؛ انفال: ۷۴؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۳۷۴/۴) و در عرصه اجتماعی نابودی باطل و تحقق حق، ممانعت از نزول عذاب الهی و بلاهای اجتماعی، جدایی مؤمنان راستین از منافقان (توبه: ۱۵؛ انفال: ۷۴؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۳۷۴/۴) پیشرفت و ترقی، تقویت و شکوفایی استعدادها را به همراه خواهد داشت (عنکبوت: ۶۹؛ حشر: ۷).

همچنین، با توجه به تبیین چشم‌انداز بسیار روشن و دستاوردهای ارزشمند جهاد، فتنه‌ی فتنه‌گران و ظلم ظالمان مدیریت شده و از حاکمیت یافتن مفسدان و از توسعه‌ی فساد آنان جلوگیری می‌شود. در پرتو جهاد است که سرزمین جامعه اسلامی، مراکز خداپرستی و علم آموزی و همچنین جان و مال مردم و سرمایه‌های مادی و معنوی کشور در امان خواهد بود و محور شرارت، جرأت تجاوز یا زورگویی به جامعه اسلامی را پیدا نمی‌کنند و با استقرار صلح و امنیت پایدار، جامعه می‌تواند به رشد و بالندگی روزافزون و عزت و استقلال دست یابد.

نمودار ۳: آسیب‌شناسی رفتار اجتماعی اعراض از جهاد از منظر قرآن کریم

نتیجه‌گیری

از رفتارهای اجتماعی نامطلوب در جامعه دینی اعراض از حکم جهاد است. قرآن کریم به جهت جلوگیری از این رفتار، آن را با تعابیر سنگینی که حکایت از پیامدهای ناگوار دنیوی و اخروی است، همراه کرده است. بررسی تحلیلی این موضوع در آیات قرآن، براساس روش‌شناسی توماس اسپریگنز که شامل مشاهده آسیب، ریشه‌یابی و شناسایی علل، ارائه راه‌های برون‌رفت و ترسیم جامعه مطلوب است، نشان می‌دهد، عوامل زمینه‌ساز اعراض از جهاد یک سری عوامل بینشی و گرایشی مربوط به ساختار درونی انسان و عوامل خارج از وجود انسان است. وجود این عوامل از یک عاشق جهاد و مشتاق شهادت یک عنصر بی تفاوت و بی‌احساس به وجود می‌آورد یا اینکه او را به تدریج به یک عامل مخالف و ضد فرهنگ جهاد تبدیل می‌کند. مهم‌ترین اقدام برای برون‌رفت از این رفتار اجتماعی نامطلوب، فرهنگ‌سازی متناسب با عوامل ایجادکننده آن است که در حوزه معرفتی، تقویت ایمان به خدا و برانگیختن انگیزه‌ها و در حوزه عمل فرهنگ‌سازی با توجه به کانون‌های تأثیرگذار در جامعه که از آن به گروه‌های مرجع یا خواص یاد می‌شود، می‌توان نام برد. خواص با توجه به ویژگی‌ها، استعدادها، نقش و فعالیت‌های خود در جامعه از موقعیت‌های برتری برخوردارند. آن‌ها در ایجاد تغییرات مثبت یا منفی اجتماعی نقش مهم و مؤثری دارند و تغییر ارزش‌ها در جامعه باید از سمت آنان انجام گیرد. مجموع این راهکارها با تمرکز در جنبه روان‌شناختی مؤمنان که همان تقویت انگیزه است جهت احیای نظام ارزشی از طریق توجه‌دهی به اهداف متعالی جهاد می‌تواند محرکی قوی به حساب آید که انگیزه‌های مادی و دنیوی زودگذر را تحت‌الشعاع خود قرار دهد و افزایش تعهد و استحکام در عقاید مربوط به جهاد را باعث شود. همچنین، این مهم با متوجه کردن مؤمنان به جامعه آرمانی قرآن یعنی حفظ عزت و استقلال همه‌جانبه برای جامعه ایمانی جهت نیل به حیات طیبه از طریق جهاد فرهنگی که سایر جهادها مانند جهاد نظامی، سیاسی، اقتصادی به دنبال آن ظهور و بروز پیدا می‌کند، محقق می‌شود.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه حسین انصاریان.
۲. نهج البلاغه، (۱۳۷۹)، ترجمه دشتی، قم، الهادی.
۳. احمدی، عزیز، (۱۴۰۲)، بررسی تطبیقی نص گرای ظاهری، تکفیر و جهاد در اندیشه سیاسی خوارج، فصلنامه دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، دوره ۶، ش ۶۲.
۴. اسپریگنز، توماس، (۱۳۷۷)، فهم نظریه‌های سیاسی، ترجمه فرهنگ رجایی، تهران، آگاه.
۵. آلوسی، محمودبن عبدالله، (۱۴۱۵)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۶. انوری، حسن، (۱۳۸۲)، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، بینا.
۷. ترنر، جانانان، (۱۳۷۸)، مفاهیم و کاربردهای جامعه‌شناسی، ترجمه محمد فولادی و دیگران، قم، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره).
۸. تقی‌زاده اکبری، علی، (۱۳۸۶)، عوامل معنوی و فرهنگی دفاع مقدس، قم، زمزم هدایت.

۹. جانی پور، محمد، ستوده‌نیا محمدرضا، (۱۳۹۲)، جهاد مقوله‌ای فرهنگی، اعتقادی در چارچوب سبک زندگی اسلامی، فصلنامه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، دوره ۴ ش ۱.
۱۰. جلالی، حسین، (۱۳۸۰)، درآمدی بر بینش، گرایش، کنش و آثار متقابل آن‌ها، فصلنامه معرفت، ش ۵۰، صص ۴۵-۵۵.
۱۱. حقیقت، سیدصادق؛ حجازی، سیدحامد، (۱۳۸۹)، نگاهی انتقادی به کاربرد نظریه بحران اسپریگنز در مطالعات سیاسی، فصلنامه علوم سیاسی، ش ۴۹.
۱۲. خاکیان، سلیمان، (۱۳۸۸)، قرآن و مهندسی اجتماعی، فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان رشته ای قرآنی، ش ۳، صص ۷-۱۷.
۱۳. خودرو، محسن، (۱۳۸۰)، جامعه و فرهنگ، تهران، آرون.
۱۴. دادخواهی، حسین، (۱۳۹۶)، جهاد و راهبردهای آن در روابط بین الملل از منظر قرآن کریم، اصفهان، ستارگان درخشان.
۱۵. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، فرهنگ لغت، موسسه فرهنگ دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. زروندی، جواد، (۱۳۹۷)، فرهنگ‌سازی قرآن کریم درباره جهاد و بازآفرینی آن در عصر حاضر، پایان‌نامه دکتری رشته تفسیر تطبیقی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی قم.
۱۷. سجادی، جعفر، (۱۳۷۵)، اصطلاحات علوم فلسفی و کلامی، تهران، امیرکبیر.
۱۸. سیدباقری، سیدکاظم، بتول ملاشفیعی، (۱۳۹۹)، آسیب‌شناسی اخلاق اجتماعی جامعه اسلامی و راه‌های برون‌رفت از آن بر اساس سوره بقره، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، سال ۸، ش ۳.
۱۹. شاهرودی، محمدرضا؛ پهلوان، منصور؛ امیراحمدی، علی اکبر، (۱۳۹۶)، جهاد و اسارت از دیدگاه قرآن و اهل بیت (ع) انگیزه‌ها و اهداف، پژوهش‌های قرآن و حدیث، دوره ۵۰، ش ۲.
۲۰. صمیمی، مینو، (۱۳۶۲)، محمد (ص) در اروپا، ترجمه ع مهر پویا، تهران، انتشارات اطلاعات.
۲۱. طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۹۰)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۲. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۰۸)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو.
۲۳. عزتی، مرتضی، (۱۳۷۶)، روش تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
۲۴. فخررازی، محمدبن عمر، (۱۴۲۰)، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، لبنان، دار إحياء التراث العربی.
۲۵. قائدان، اصغر، (۱۳۸۸)، نقش عوامل معنوی در جنگ‌های عصر رسول الله، مجله حصون، ش ۲۰.
۲۶. قرائتی، محسن، (۱۳۸۸)، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۲۷. قربانخانی، امید؛ طیب حسینی، سید محمود، (۱۳۹۹)، عوامل بینشی و گرایشی تفاخر در تربیت قرآنی، فصلنامه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ش ۲، دوره ۵.
۲۸. قرطبی، محمدبن احمد، (۱۴۱۵)، الجامع لاحکام القرآن، تهران، ناصر خسرو.

۲۹. محمدجانی، عباس، (۱۳۹۱)، ویژگی‌های جهاد و جهادگر در قرآن و روایات، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور.
۳۰. مدنی، سعید؛ مقدسی، محمدعلی؛ کاظمی‌پور، شهلا، (۱۳۹۷)، بازنمایی آسیب‌های اجتماعی تهدیدکننده نهاد خانواده در سینمای دهه ۷۰ و ۸۰ شمسی ایران، فصلنامه رسانه، سال بیست و نهم، ش ۲.
۳۱. مساواتی آذر، مجید، (۱۳۸۱)، آسیب‌شناسی اجتماعی ایران، تبریز، انتشارات نوبل.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الإسلامیه.

